

Bente Lavold og John Ødemark (red.): Reformasjonstidens religiøse bokkultur cirka 1400–1700: tekst, visualitet og materialitet. Oslo: Nasjonalbiblioteket, 2017. 293 s.

LESEN AV IVAR BERG

NTNU – Noregs teknisk-naturvitskaplege universitet, Trondheim

Denne antologien er eit resultat av eit seminar med same namn som vart halde i Nasjonalbiblioteket i Oslo 20. februar 2015. Deltakarane, no forfattarane, representerer ulike fag, men med felles interesse for eldre, religiøs bokkultur. Dermed er dette verkeleg eit tverrfagleg prosjekt.

Nedanfor har eg kommentert at nokre bidrag til dels byggjer på tidlegare arbeid. Lat meg difor understreke at det ikkje nødvendigvis er negativt, for gode framstillingar i tverrfaglege antologiar som denne er verdifulle for å spreie kunnskap til interesserte på andre, nærliggjande fagfelt. For denne lesaren var det artiklane om ting eg ikkje visste noko om frå før, som var dei mest interessante, særleg kapitla av Bisgaard, Ødemark og Laugerud. Totalt har boka åtte kapittel i tillegg til ei innleiing, og kvart kapittel skal få ein kort omtale.

ØYSTEIN RIAN gjev ein historisk bakgrunn og understrekar korleis etableringa av ei statskyrkje med reformasjonen styrkte kongsmakta. Etter dette følgde ei ideologisk einsretting, ikkje minst gjennom universitetet og bokkulturen, som vart kontrollert av sensuren. Lokaliseringa av både universitetet og dei fleste og største trykkeria i København gjorde dette enklare. Ansvar for sensuren var lagt til universitetet, og restriksjonar på bokimport styrkte den intellektuelle einsrettinga (men jf. Dahls kapittel). Resultatet vart, som Rian formulerer det, «en hegemonisk litterær kultur som forfatterne forholdt seg til og innordnet seg under, preget av hyllest til Gud og kongen» (s. 39). Dei som kjenner boka hans Rian om *Sensuren i Danmark-Norge* (2014), vil nok ikkje finne mykje nytt, men kapitlet gjev eit fint oversyn.

GINA DAHL diskuterer boksamlingane til norske geistlege frå tida 1650–1750 (som ho har skrive større arbeid om, jf. s. 46) og kva dei fortel om intellektuelle interesser. Koplinga til den tyske kultursfæren, slik ein ser i bokimport, er velkjent, og tyske, lutherske forfattarar dominerte kvantitativt. Desto meir interessant er det at Dahl peikar på omfattande import også frå Nederlanda og England, og bøker av både kalvinistar og katolikkar. Såleis fekk norske geistlege tilgang på bøker sensuren ville halde unna dei, trass i dei offisielle restriksjonane på bokimport. Bøkene som faktisk

var i omløp, hadde meir variert innhald enn bøker publiserte i Danmark. Slik modifierer Dahl på eit viktig punkt den intellektuelle einsrettinga som Rian legg vekt på i kapittelet sitt. Dahl nemner bøker på engelsk (s. 52, 66), men eg ville ikkje venta at mange norske geistlege las engelsk. Det heiter (s. 52) at bøker på engelsk, nederlandsk og fransk «hørte dog til sjeldenhetene», og det hadde vore fint med ein enkel statistikk over fordelinga på ulike språk.

JOHN ØDEMARK tek oss inn i tida da trua på trolldom vart omdefinert til overtru. Utgangspunktet er ei rekkje tilfelle av galskap som ramma eit hushald i Køge (like sørvest for København) i åra 1608–15 og førte til trolldomsprosessar og minst 15 dødsdomar. Hendingane vart omtala i boka *Køge Huskors* (1674), men da var ei ny tid i kjømda. Ødemark viser korleis framstillinga i *Køge Huskors* møtte motstand frå 1690-åra og ganske snart vart definert som overtru, ikkje ei sannferdig framstilling. Forteljinga levde vidare i ymse omarbeidingar, men som fiksjon, ikkje dokumentar; striden mellom Gud og Satan vart redusert til komedie. Ødemark koplar dette til Max Webers «avfortrylling» av verda, der reformasjonen var eit mellomsteg på vegen til rasjonalitet (s. 75). Eit døme på dette var at sider ved katolisismen (t.d. helgenkult) vart framstilt som overtru av reformatorane.

I ei liknande sak i Thisted (på Nordjylland) i 1696–98 fekk den litterære framstillinga i *Køge Huskors*, ikkje trolldom, skulda for å vera inspirasjon. Ødemark viser fleire gonger til denne saka, men me får litt for sparsame faktaopplysningar (årstalet blir til dømes ikkje nemnt). Det kan elles innvendast at heile breidda i det teoretiske apparatet kanskje ikkje er strengt naudsynt for å forstå utviklinga, men det er uansett ei spanande historie om korleis rasjonaliteten vann fram i den tidlege opplysnings-tida.

ESPEN KARLSEN skriv om latin i Noreg frå 1000-talet til 1850, eit breitt tids-spenn. Med tanke på det overordna temaet for boka hadde kapittelet tent på å fokusere meir på den latinske skriftkulturen på 15–1600-talet, til dømes kring Oslo-humanistane. Første del tek føre seg den første latinske litteraturen i Noreg etter kristninga og framover høgmedialderen, før dei to messebøkene for Nidaros-provinsen som vart trykte i 1519, blir omtala. Neste del diskuterer ei liste over bok-samlinga ved domkapittelet i Nidaros frå reformasjonstida, før kapittelet avsluttar med den etterreformatoriske perioden, da latin vart mindre viktig innanfor religion og administrasjon, men derimot «styrket sin posisjon som lærdomsspråk» (s. 122). Først på 1800-talet blir denne tradisjonen med røter i mellomalderen broten.

Det er «noen overlappinger» (s. 111) med bolken som Karlsen skreiv om latin og gresk i Bull mfl. (2018), og teksten hadde tolt litt meir gjennomarbeiding. Til dømes er store delar av s. 121–123 om den etterreformatoriske perioden omtrent iden-

tisk med Bull mfl. (2018: 469–470), før framstillinga hoppar tilbake til språk i diplomatiet frå 1300-talet og framover – eigentleg ei fortsetjing av same tema ovanfor (s. 112–113). Det heiter elles at «valg av språk i kontakten landene imellom [...] har fått liten oppmerksomhet i faglitteraturen» (s. 123). Det er nok sant, men emnet er til dømes teke opp av Berg (2013: 177–182), som Karlsen har i litteraturlista.

LARS BISGAARD diskuterer omsetjingar av to verk med religiøst innhald frå tysk til dansk, eit før og eit etter reformasjonen. *Sjælens trøst* er eit oppbyggjeleg skrift, opphavleg skrive på latin og omsett til tysk, og i første del av 1400-talet til både dansk og svensk. *Peder Smed og Adser Bonde* er ein «reformatorisk satire», første gong trykt på tysk i 1523/24 og på dansk i 1559, men kanskje omsett så tidleg som ikring 1530. Hovudhandlinga er at Peder Smed lærer Adser Bonde om alt det galne i katolisismen. Båe verka kan seiast å vera didaktiske og gjev opplæring i religionsutøving og den rette trua.

Bisgaard er oppteken av korleis omsetjarane har arbeidd for å gjera verka tilgjengelege for danske lesarar, og kva miljø omsetjingane kan ha vorte til i og for. Omsetjinga av *Sjælens trøst* er særleg i starten nokså tru mot originalen, men det er òg mange døme på at omsetjaren har tilpassa stoffet for å gjera det forståeleg. Bisgaard forklarar tilpassingane med at verket har vore meint til bruk i opplæringssamanheng i eit kloster, men dette blir naturlegvis hypotetisk. Omsetjaren av *Peder Smed og Adser Bonde* har på si side vore så dyktig at verket på 1800-talet vart rekna for ein dansk original. Tilpassinga gjeld små detaljar som at figurane drikk øl, ikkje vin, i tillegg til fullstendig omskriving til eit dansk miljø (stader, personar, referanse til hendingar) og dessutan frå prosa til knittelvers. Bisgaard føreslår at verket kan ha vore ein skulekomedie som har medverka i oppsedinga av dei unge i den rette trua.

Medan omsetjingar vart vanvyrde av tidlegare litteraturforskarar, har Bisgaard omsetjingsstudiar som teoretisk utgangspunkt og viser korleis det kan brukast på eldre tekstar. Han er oppteken av «værkers brug og funktion» (s. 169), og utan å kommentere det, følgjer han tilnærminga i den såkalla nyfilologien (jf. Nichols 1990, innleiing til eit temanummer om «The New Philology»), der kvart einskilt tekstvitne og funksjonen det hadde, er viktig.

ELISE KLEIVANE gjev ein ålmann bakgrunn til bruk av Bibelen i vestkyrkja, som er eit relevant bakteppe for reformasjonstida, med konkrete døma frå høgmedialderen (ca. 1050–1350). Kapitlet fell såleis utanfor periodeavgrensinga i boktittelen. Kleivane viser korleis Bibelen vart formidla til folk på ulike vis, gjennom omsetjingar av (delar av) Bibelen til norrønt, og ikkje minst fortolkingar av innhaldet, munnleg i preiker – som var på morsmålet – og visuelt i kyrkjekunst. Den fremste omsetjinga

er *Stjórn*, som dekkjer dei historiske bøkene i Det gamle testamentet, men også i helgensoger finn ein utdrag frå Bibelen med forklaringar.

Det er ei viktig påminning at (delar av) Bibelen vart omsett til folkemål allereie før reformasjonen, også i Norden. Det same gjeld poenget om at Bibelen ikkje måtte tyde ‘ei samanhengande bok’, slik me tenkjer i dag. Men Kleivane peikar sjølv på at oppfatninga av Bibelen som ei eining vart sterkare frå 1200-talet (s. 198–199), dvs. fram mot reformasjonstida. Reformatorane utnytta trykkjekunsten effektivt til å spreie både propaganda mot pavekyrkja (jf. Laugeruds kapittel, s. 227) og oppbyggjelege religiøse tekstar, og når latin etter kvart gjekk ut av bruk i liturgien, kom folkemåla til å rå åleine i kyrkjerommet. Så jamvel om det fanst eldre omsetjingar av bibeltekstar til nordiske språk, styrkte reformasjonen folkemåla i religiøs språkbruk.

HENNING LAUGERUD kombinerer i kapittelet sitt kunsthistorie og religionshistorie på interessant vis og drøftar materielle og visuelle sider ved nokre bøker frå den første lutherske litteraturen på dansk ikring 1530 og framover. Bolken om Christiern Pedersson og omsetjinga (eller omarbeidinga) hans av Luthers *Passional* viser godt kontinuitet frå katolsk til reformert tid: personleg gjennom at Christiern vart lutheranar, og ikonografisk ved at biletutvalet skil seg frå Luthers og ligg tett opp til eldre, katolske bønnebøker. Pedersen argumenterte, dels uavhengig av Luther, for at bilete er viktige fordi dei vekker kjensler og gjer det lettare å forstå og hugse. Ein liknande tankegang hadde lang tradisjon, slik at reformasjonen ikkje var noko brot her (heller).

Vidare ser Laugerud på bibelutgåvene som fekk namn etter regjerande konge og var dominerte av store kongeportrett, som markerte at kongen no også var religiøs leiari. Biblane inkluderer tradisjonelle religiøse motiv, men også antikatolsk propaganda, til dømes ein margkommentar som identifiserer Dyret i Openberringa som paven (s. 227 f.). Også sjølve skrifta kunne få status som illustrasjon, til dømes på såkalla skriftaltertavler, der bileta er erstatta av tekst. Dette hadde Luther sjølv tilrådd.

BENTE LAVOLD skriv om (gjen)bruk av bilete i religiøse bøker i Danmark og Island, både motiv og dei fysiske biletblokkene til tresnitt. Kjeldematerialet er ein serie danske tresnitt laga til ei utgåve av Luthers *Passional* i 1573, som vart bruka att i ei islandsk omsetjing trykt i 1598. Fleire av bileta er laga etter førreformatoriske modellar og viser kontinuitet i biletbruken, slik også Laugerud peikar på. Nokre av motiva har truleg inspirert måleri på islandske altertavler, og dei fleste bileta vart bruka om att i ei bok trykt i 1695. Faktisk finst eitt bilete att i ei bønnebok trykt så seint som i 1771. Lavold kjem òg inn på dei fysiske sidene ved tresnitt og bokformat, og illustrasjonar viser korleis eit bilete som dekkjer heile sida i bønnebøker i oktavfor-

mat, kunne brukast omkransa av tekst i biblar i folioformat. Til dels blir kanskje opplysningane om fysiske mål meir detaljerte enn emnet krev.

Strukturen i dette kapittelet er litt springande. Til dømes er Luthers meiningar om biletbuk bruk nemnde fleire stader, delvis overlappande med Laugeruds diskusjon av det same. Her burde redaktørane (Lavold sjølv var ein av dei) ha samordna kapitla betre. Alle islandske namn er tilpassa norsk skriveskikk, jamvel islandske stadnamn, men dette er heilt umotivert. Språkrådet tilrår at islandske namn frå etter 1500 blir skrivne på islandsk.¹

Samla sett inneheld boka interessante kapittel som alle på ulike vis tek føre seg religiøs bokkultur. Avgrensinga til reformasjonstida i tittelen, enda ho er gjort så vid som 1400–1700, er derimot ikkje heilt treffande, for fleire av bidraga går ut over dette tidsspennet (Kleivane er knapt innanfor). Somme stader kunne litt strammare redigering vore på sin plass, men uansett er kvart einskilt kapittel godt på sitt vis. Ikkje minst er denne typen tverrfaglege publikasjonar viktige for å spreie kunnskap til forskarar på nærliggjande fagfelt. Dersom dét skal vera føremålet, må òg forfattarane skrive på ein tilgjengeleg måte, og det lukkast dei fleste godt med.

Eit overordna mål med boka er å vise korleis reformasjonen ikkje var eit eintydig tradisjonsbrot, men også fortsette eldre tradisjonar, og at brotet ikkje var så klårt som reformatorane sjølve framstilte det (Laugerud, s. 238). Dette synest eg lukkast, og noko ukjend fenomen er det eigentleg ikkje. Kor ofte har ikkje dei som oppfattar seg som den ny vin, vore opptekne av å understreke sjølve tradisjonsbrotet, medan historikarar i ettertid finn døme på kontinuitet?

Noko eg førebels ikkje har nemnt, men som tener boka til stor ære, er at ho er gjennomillustrert i fargar. I kapitla av Laugerud og særleg Lavold er bileta naudsyste for at diskusjonen skal bli meiningsfull, men også andre kapittel er illustrerte med (i all hovudsak) foto av boksider i verk som blir omtala. For ein bibliofil som denne lesaren bidreg bileta sterkt til leseleida.

Bibliografi

- BERG, Ivar. 2013. Eit seinmellomalderleg skrivemiljø: Nidaros erkesete 1458–1537. Ph.d.-avhandling, NTNU.
- BULL, Tove, Espen KARLSEN, Eli RAANES & Rolf THEIL. 2018. «Andre språk i Noreg.» I Brit Mæhlum (red.), *Praksis*, 417–532. Norsk språkhistorie, hovudred. Helge Sandøy & Agnete Nesse, band 2. Oslo: Novus.

¹ Språkrådet har retningslinjer for skrivemåten av historiske namn: https://www.sprakradet.no/sprakhjelp/Skriverad/navn-pa-steder-og-personer/Historiske_navn/Retningslinjer/.

- NICHOLS, Stephen G. 1990. «Introduction: Philology in a Manuscript Culture». *Speculum* 65: 1–10.
- RIAN, Øystein. 2014. *Sensuren i Danmark-Norge. Vilkårene for offentlige ytringer 1536–1814*. Oslo: Universitetsforlaget.